

Maceraperest Hille Emîri Dübeyş B. Sadaka'nın 1132-1135 Yılları Arasında Irak Selçuklu Sultanları, Abbâsî Hilâfeti ve Büyük Selçuklu Hükümdarı ile Münasebetleri

Pınar Kaya Tan*

Öz

Dübeyş b. Sadaka başta Hille olmak üzere merkezî Irak'ta bulunan hânedanı Mezydîlerin otoritesini artırmak isteyen bir Arap Emîri'ydi. Bu sebeple hem Abbâsî Hilâfeti ile hem de Irak Selçuklu Devleti ile bölgedeki çıkarları yüzünden ters düşmüş ve her iki siyasi teşekkülle sıklıkla karşı karşıya kalmıştı. Bu münasebetle o, kimi zaman Abbâsî Halifelerinin güçsüz durumlarından faydalanmaya çalışmış; kimi zamansa Irak Selçuklu hânedan mensupları arasındaki taht mücadeleleri Dübeyş'e aradığı fırsatı sunmuştu. Ancak karşısına çıkan her türlü fırsattan istifade etmeye çalışmışsa da Dübeyş b. Sadaka istediği başarıları tam manasıyla elde edememişti. Muvaffak olamadığı zamanlarda bölgeden kaçmak zorunda kalıp çevredeki hâkim güçlere sığınmış ve Dübeyş'le birlikte hânedanı da zor günler yaşamıştı. Bununla beraber onun yağma ve talan faaliyetleri hem Abbâsîlere hem Irak Selçuklularına zarar vermiş, halkı güç durumda bırakmıştı. Nitekim Dübeyş b. Sadaka yadsınamaz şekilde her daim kendisinden korkulan emirlerden biri olmuştu. Mezkûr emîrin Batı ve Doğu'daki Selçuklular, ayrıca Abbâsîler ile münasebetlerini inceleyen makalenin devamı niteliğindeki bu araştırmada Dübeyş b. Sadaka'nın Büyük

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Kırklareli/Türkiye, pinarkaya@klu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-7025-399X

Selçuklu hükümdarı, Abbâsî Hilâfeti ve Irak Selçukluları üçgeninde 1132-1135 seneleri arasında vuku bulan olaylardaki rolü, kaynaklardaki bilgiler ışığında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Dübeys b. Sadaka, I. Tuğrul, Mes‘ûd b. Muhammed Tapar, Ab-bâsiler, Sencer, Müsterşid-Billâh.

The Relations of Dubays b. Sadaka, the Adventurer Amîr of Hilla, with the Irāk Saldjūkid Sultans, the ‘Abbāsîd Caliphate and the Great Saldjūkid Ruler Between 1132-1135

Abstract

Dubays b. Sadaka was an Arab amîr who wanted to increase the authority of his dynasty Mazyadids in central ‘Irāk, especially in Hilla. As a result, he conflicted with both the ‘Abbāsîd Caliphate and the ‘Irāk Saldjūk State because of his interests in the region and he often confronted them. Sometimes he tried to take advantage of the weakness of the ‘Abbāsîd caliphs; sometimes the struggle for the throne among the members of the ‘Irāk Saldjūkid dynasty gave Dubays the opportunity he was looking for. However, although Dubays b. Sadaka tried to take advantage of every opportunity that came his way, he couldn’t achieve the success he desired. When he was unsuccessful, he had to flee from the region and took refuge in the surrounding dominant forces, and not only Dubays but also his dynasty went through hard times. In addition, his looting and plundering activities hurt both the ‘Abbāsîds and the ‘Irāk Saldjūkids and left the public in a difficult position. Eventually Dubays b. Sadaka undeniably became one of the amîrs who was always feared. In this research, which is a continuation of the article examining the relations of the aforementioned amîr with the Saldjūks in the West and the East, as well as the ‘Abbāsîds, the role of the Dubays b. Sadaka in the events that took place between the years 1132-1135 in the triangle of the Great Saldjūk ruler, ‘Abbāsîd Caliphate and ‘Irāk Saldjūkids will be evaluated in the light of the information in the sources.

Keywords: Dubays b. Sadaka, Toghril I, Mas‘ûd b. Muḥammad Tapar, ‘Abbāsîds, Sandjar, al-Mustarshid Bi’llâh.

Giriş

İslâm dünyasında son derece önemli hadiselerin yaşandığı ve Abbâsîlerin siyâsî-dünyevî gücünü Büyük Selçuklulara bırakmak zorunda kaldıkları bir dönemde Mezyedîler, Hille¹ ve Orta Irak'ta, Kûfe-Hit arasında kalan topraklarda bir Arap emîrlîği tesis etmişler ve bu bölgeleri tamamen kendi kontrollerine alma arzusuyla harekete geçmişlerdi.² Irak Selçuklu Devleti'nin (511-590/1118-1194) kurulduğu süreçte ise Mezyedîlerin hâkimi Dübeys b. Sadaka (ö. 529/1135) idi. Dübeys b. Sadaka, babası Seyfûddeve Sadaka b. Mezyed'in (ö. 501/1108) Büyük Selçuklu hükümdarı Muhammed Tapar (498-511/1105-1118) ile yaşadığı anlaşmazlıklar yüzünden öldürülmesiyle vuku bulan muharebeye katılmış ve Selçuklulara esir düşmüştü.³ Babasının vefatının ardından herhangi bir isyan teşebbüsüne girişmemesi için Dübeys b. Sadaka'nın Mezyedîlerin hüküm sürdüğü Hille'ye girmesi yasaklanmıştı. Dübeys, Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra Hille'ye geri dönmüş ve kısa sürede bölgedeki Araplar ve Kürtler onun etrafında toplanmaya başlamıştı.⁴

Diğer taraftan Sultan Muhammed Tapar'ın ardından oğlu Mahmûd b. Muhammed Tapar (511-525/1118-1131) Büyük Selçuklu tahtına çıkmış ancak çok geçmeden devlet adamlarının da teşvikleriyle amcası Sultan Sencer (512-552/1119-1157) ile hâkimiyet mücadelesine girişmişti. 2 Cemâziyelâhir 513 (10 Eylül 1119) tarihindeki Sâve Muharebesi neticesinde Sencer, *büyük sultan* olarak Büyük Selçuklu Devleti'nin başına geçmiş; yeğeni Mahmûd b. Muhammed Ta-

- 1 Bağdat-Kûfe arasında yer alan Seyfûddeve Sadaka tarafından imar edilen Mezyedîlerin yaşadığı şehir hakkında bkz. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz, 10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2017, s. 228; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, nşr. Dâru Sâdır, II, Beyrut, 1397/1977, s. 294-295; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2017, s. 249; Safiyüddîn Abdülmü'min el-Bağdadî, *Merâsîdü'l-İttılâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, Türkçe trc. H. İbrahim Gök, I, Ankara, 2014, s. 462; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memlekeleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya), İslâm Fethinden Timur Zamanına Kadar*, Türkçe trc. Adnan Eskikurt - Cengiz Tomar, İstanbul, 2015, s. 107-108, 121.
- 2 Irak'ta 387-558 (997-1163) yılları arasında hüküm süren İslâm hânedanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özyayın, "Mezyedîler", *DİA*, XXIX, s. 550-551.
- 3 Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar ve Seyfûddeve Sadaka b. Mezyed arasında yaşanan mücadele hakkında bkz. Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara, 1990, s. 45-51.
- 4 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih, İslâm Tarihi İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, Türkçe trc. Abdülkerim Özyayın, X, İstanbul, 1987, s. 424; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer, Târîhu Ebi'l-Fidâ*, nşr. Mahmûd Deyyûb, II, Beyrut, 1417/1997, s. 51; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, Büyük İslâm Tarihi*, Türkçe trc. Mehmet Keskin, XII, İstanbul, 1995, s. 346.

par ise yeni kurulan Irak Selçuklu Devleti'nin ilk sultanı olarak ilan edilmişti.⁵ Bu dönemde Dübeyş b. Sadaka, Sultan Mahmûd, Sultan Sencer, devrin Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh (512-529/1118-1135) ve Haçlılar gibi çevredeki hâkimlerle siyasî çıkarları gereği ittifak yapmış; bununla beraber gerektiğinde onlarla mücadelelere girmekten de çekinmemişti.⁶

Dübeyş b. Sadaka hassas bir coğrafyada istikrarsız münasebetler tesis etmiş; hem Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un bölgede kurduğu otoriteden rahatsızlık duyarak harekete geçmiş; hem de Bağdat ve civarında yaptığı yağmalar ve uzlaşmaz tutumları neticesi Abbâsî Halifesi ile defalarca muharebe etmişti. Aldığı mağlûbiyetlere rağmen Mezyedîlerin hâkimiyetini genişletme arzusundan vazgeçmemişti. Nitekim, Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın ölümüyle Irak Selçuklularının yaşadığı taht mücadeleleri Dübeyş b. Sadaka'ya beklediği fırsatı sunmuştu. Irak Selçukluları açısından son derece hareketli dönemde Dübeyş b. Sadaka'nın yeni Irak Selçuklu hükümdarları, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer ve Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh'a karşı sürdüreceği tutum ve siyaset bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Belirtmekte fayda bulunmaktadır ki bu incelemede Dübeyş b. Sadaka'nın yalnızca Abbâsîler ve Selçuklularla ilişkilerinin tarihî kaynaklarla mukayese edilerek incelenmesi amaçlanmaktadır.

a) Irak Selçuklu Devleti Sultanları I. Tuğrul ve Mes'ûd Dönemlerinde Dübeyş b. Sadaka'nın Faaliyetleri

Dübeyş b. Sadaka daha meliklik döneminden itibaren politik çıkarları gereği I. Tuğrul b. Muhammed Tapar (526-529/1132-1134) ile iş birliği yapmıştı. Abbâsî Halifesi'yle mücadele etmiş ve başarısızlığa uğramış olan Dübeyş, Melik Tuğrul ile birlikte hareket etmeye başlamış; bu defa da meliki kışkırtarak beraberce Bağdat'ı ele geçirme hususunda onu ikna etmişti. Ancak Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh karşısında başarılı olamayınca bölgede tutunamayacaklarını anlayan Melik Tuğrul ve Dübeyş b. Sadaka, Sultan Sencer'in yanına Horasan'a gitmişlerdi.⁷ Diğer taraftan yaşanan gelişmeler üzerine Bağdat'a gelen Sultan Mah-

5 Hadiseler hakkında bkz. Hüseyin Emîn, *Târihu'l-İrak fi'l-'asri's-Selcûkî*, Bağdat, 1965, s. 91-96; A. M. Hasaneyn, *Îrân ve'l-İrâk fi'l-'asri's-Selcûkî*, Beyrut, 1982, s. 117-119; Abdülkerim Özeydin, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, XXVII, s. 371-372.

6 Dübeyş b. Sadaka'nın Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd devrindeki siyasî faaliyetleri incelenmiş olup bu husus hakkında bkz. Pınar Kaya Tan, "Irak Selçuklu, Abbâsî Hilâfeti ve Büyük Selçuklu Üçgeninde Kudretli Hille Emîri: Dübeyş b. Sadaka", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sayı 16, Güz 2020, s. 225-249.

7 Dübeyş b. Sadaka, Sultan Sencer tarafından ilk başta hoş karşılanmamış hatta bir süre tevkif edilmişti. Ancak sonradan Dübeyş, Sultan Sencer'in yeniden itimadını kazanmış veyahut halifelikten aldığı haberler neticesinde Büyük Selçuklu Sultanı, Dübeyş b. Sadaka'dan istifade

mûd ise taht mücadelesinde rakip olarak gördüğü kardeşi Tuğrul'a karşı Abbâsî Halifesi ile müştereken hareket etmeye karar vermişti. Sultan Sencer ve Melik Tuğrul'a karşı halife ile birleşerek bir ittifak oluşturmuştu.⁸ Bu ittifakı öğrenen Sultan Sencer yeğeni Mahmûd'a: “*Sen benim en yakınımdasın, halifeye güvenme! Eğer ona güvenerek hareket edip beni tasfiye ederseniz benden sonra halife bu kez de senin için harekete geçecek ve seni öldürecektir. Bu yüzden ona güvenip iş birliği yapmaktan kaçın. Bunun yansıra sen benim erkek evlâdım ve veliahtım olmadığını da biliyorsun. Daha önce seninle savaşmış ve seni yenmiştim ama asla sana zulmetmedim. Daha sonra seni affettim ve saltanatını sana iade ettim. Seni evladım olarak gördüm, kızım ile evlendirdim. Sonrasında kızım öldü ve ben seni bu defa diğer kızım ile evlendirdim ve veliaht kıldım. Bu yüzden senden ricam halifenin yalan sözlerine inanma ve ona tâbi olma!*”⁹ ibârelerini içeren mektubunu göndermişti.

Sultan Sencer bir müddet Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un itaatini sağlamışsa da yanında bulunan Melik Tuğrul ve Dübeys b. Sadaka'nın da teşvikleri neticesinde¹⁰ Selçuklu ülkesinin batısında yaşanan hadiselerle müdahale etme ihtiyacı hissetti. Rey'de Sultan Mahmûd ile gerçekleştirdiği görüşmenin akabinde Dübeys b. Sadaka'nın Hille'ye ve Musul başta olmak üzere yukarı Mezopotamya bölgesini idare etmek üzere görevlendirilen Selçuklu hânedanına bağlı nüfuz sahibi kudretli emîrlerden İmâdeddin Zengî'nin (521-541/1127-1146) yerine¹¹ Musul'a vali olarak atanmasını emretti.¹² Dübeys b. Sadaka, Sultan Sencer'in teveccühünü kazanmış hatta Sultan Sencer'in nüfuzu sayesinde Irak Selçuklu

etme yolunu seçmişti. Bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, V, s. 124-125.

8 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, XVII, Beyrut, 1992, s. 231; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 366.

9 İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 231.

10 İbnü'l-Esîr (*a.g.e.*, X, s. 515) Dübeys ve Melik Tuğrul'un Sultan Mahmûd ile Halife el-Müsterşid'in Sultan Sencer'e karşı iş birliği içinde olduklarını ve bu durumu Büyük Selçuklu hükümdarının zihnine yerleştirmek için gayret ettiklerini zikreder. Krş. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s. 117.

11 Sultan Mahmûd, halife ile mücadelelerinde yardımını aldığı İmâdeddin Zengî'yi hem oğluna atabeg hem de Musul ve çevresindeki şehirlere vali olarak tayin etmişti. Böylece Musul Atabegliği'nin (Zengîlerin) de temelleri atılmıştı. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 508-509; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. İhsan Abbas, II, Beyrut, 1978, s. 328; İbnü'l-İbrî (Barhebraeus), *Abü'l-Farac Tarihi*, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, II, Ankara, 1950, s. 360; Murat Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, İstanbul, 2019, s. 12; Gülay Ögün Bezer, “Zengî, İmâdüddin”, *DİA*, XLIV, s. 258-259.

12 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 515, 517; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s. 123.

Devleti için önemli bir vazifeye tayin edilmişti. Sultan Sencer'in bu yönde karar almasında İmâdeddin Zengî'nin giderek güçlenmesi ve bölgedeki dengeleri değiştirebilecek potansiyelde oluşunun da etkisi olduğu düşünülebilir.

Sultan Mahmûd amcasının emrini gerçekleştirmek amacıyla beraberinde Dübeys b. Sadaka olduğu halde Bağdat'a girdi, ancak Halife Müsterşid-Billâh ve Atabeg İmâdeddin Zengî tarafından bu girişimleri engellenince sultan, Dübeys'le birlikte Hemedan'a geri döndü (4 Cemâziyelâhir 523/25 Mayıs 1129).¹³ Dübeys b. Sadaka bu teşebbüsünde de muvaffak olamamış; Sultan Mahmûd ise Dübeys b. Sadakayı âsi olarak gören halife ve Atabeg Zengî'den gelir temin ederek yaşananlardan kârlı çıkmıştı. Bu durumdan rahatsızlık duyan Dübeys b. Sadaka yeniden harekete geçip Bağdat istikametinde ilerledi. Gelişmeler üzerine halife ise derhal asker toplamaya başladı. 523 yılı Ramazan ayında (Ağustos-Eylül 1129) Dübeys b. Sadaka Hille'ye girdi ve Abbâsî Halifesi ile Dübeys b. Sadaka'nın kuvvetleri arasında çarpışmalar yaşandı. Bu sırada rahatsızlığı sebebiyle meselelerle ilgilenemeyen Sultan Mahmûd ise iyileştikten sonra Dübeys b. Sadaka üzerine askerlerini gönderince hem halifelik kuvvetleri hem de Sultan Mahmûd'un kuvvetleri arasında sıkışmış olan Dübeys b. Sadaka çareyi kaçmakta buldu.¹⁴

Sultan Mahmûd döneminin sonlarına doğru civar bölgelerdeki nüfuzlu hâkimlere sığınmak zorunda kalan Dübeys, uzun müddet bir yerde tutunamamıştı. Çok geçmeden de 525 yılı Şâban ayında (Haziran-Temmuz 1131) Dımaşk hâkimi Tâcü'l-Mülûk Böri'ye (ö. 526/1132) esir düştü. Dübeys b. Sadaka'nın Dımaşk'ta esir düştüğünü öğrenen Halife Müsterşid-Billâh, Tâcü'l-Mülûk Böri'ye haber gönderip Dübeys'in derhal hilâfet merkezine gönderilmesini talep etti.¹⁵ Diğer taraftan Musul Atabegi Zengî de olaylara müdahil olup, çeşitli vaatlerde bulunarak; Tâcü'l-Mülûk Böri'den Dübeys b. Sadaka'nın kendisine teslim edilmesini istedi. Nihayetinde Tâcü'l-Mülûk Böri, Atabeg İmâdeddin Zengî'nin bu talebini olumlu karşılayarak Dübeys b. Sadaka'yı atabege teslim etti. Dübeys b. Sadaka evvelce mücadele içerisinde olduğu atabegin kendisini öldüreceğine neredeyse kesin gözüyle bakıyordu ancak İmâdeddin Zengî düşündüğünün aksine ona çok iyi davrandı, ikramlarda bulundu ve kıymetli hediyeler gönderdi.¹⁶ Bölgedeki emîrlere

13 Sultanın Dübeys ile Bağdat'a gelişi üzerine şehirde yaşanan hadiseler hakkında bkz. Kaya Tan, *a.g.m.*, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, s. 242-243.

14 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 517-518; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-zamân fi târîhi 'l-a'yân*, nşr. İbrahim ez-Zeybek, XX, Dımaşk, 1434/2013, s. 216-217; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 372.

15 İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhi Dımaşk*, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, s. 230-231.

16 İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 231; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 263; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 527-528; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü'l-taleb fi târîhi Haleb*, Selçuklularla ilgili bölümlerin Türkçe trc. Ali Sevim, Ankara, 1982, s. 144-145; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s. 172;

kudret sahibi oldukça aralarındaki dengelerin kolayca değiştiği görülmektedir. Dübeys neredeyse öldürüleceğine inandığı bir sırada Selçuklu Melikleri arasındaki çekişmelerden yararlanmak isteyen Atabeg Zengî, Dübeys'e teveccüh göstermeyi tercih etmiş; aralarında dostane ilişkiler başlamıştı. Sultan Sencer'in de Dübeys'e karşı tutumunun bu durumda etkisi bulunmaktaydı.

Çok geçmeden yerine oğlu Melik Dâvud'u veliaht ilan eden Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar hastalanmış ve Hemedan'da vefat etmişti. (15 Şevval 525/10 Eylül 1131).¹⁷ Sultanın vefatının ardından Irak Selçuklu devlet ricali Dâvud'u tahta çıkarmış ve halifeden de yeni sultan adına hutbe okutulmasını istemişlerse de talepleri “*ancak Sultan Sencer'in istediği kişi adına hutbe okunacağı*” gerekçesiyle reddedilmişti.¹⁸ Bu esnada taht iddiasında bulunan diğer Irak Selçuklu Melikleri harekete geçmişti. Melik Mes'ûd b. Muhammed Tapar (529-547/1134-1152) bu amaçla Tebriz'e gelmişti. Amcasının Tebriz'i ele geçirdiğini haber alan Dâvud da 525 yılı Zilkade ayında (Ekim 1131) Hemedan'dan Melik Mes'ûd'a karşı harekete geçmiş ve onu 30 Muharrem 526 (22 Aralık 1131) tarihine kadar muhasara ettiyse de bu mücadeleden kesin bir netice elde edemeyen taraflar anlaşmak zorunda kalmışlardı.¹⁹

Melik Mes'ûd haricinde bir diğer taht iddiasıysa Fars ve Hûzistân bölgesine hâkim olan Melik Selçukşah b. Muhammed Tapar (ö. 534/1139-1140'tan sonra) idi. Bağdat'a gelmiş ve her ne kadar adına hutbe okunmamışsa da Halife Müstershid-Billâh tarafından oldukça iyi karşılanmıştı.²⁰ Öte taraftan Melik Mes'ûd taht mücadelesinden vazgeçmiyor; Abbâsî Halifesi'nden kendi adına hutbe okutmasını istiyor ancak bu teşebbüslerinde de muvaffak olamıyordu.²¹

“*Siyasî hâkimiyetini her tarafta kurmak davasında olan Zengî'nin bu meseleye nüfuz mücadelesi mahiyeti verdiğini*” kaydeder.

17 el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, Türkçe trc. Necati Lugal, Ankara, 1943, s. 69; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 268; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 528; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, s. 238-239; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, s. 183; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, haz. Erdoğan Merçil, I, İstanbul, 1977, s. 55; Özaydın, “Mahmûd b. Muhammed Tapar”, *DİA*, XXVII, s. 372.

18 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürüb fî ahbâri Beni Eyyüb*, nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl, I, Kahire, 1953, s. 47; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s. 174-175.

19 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 264; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 531-532; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürüb*, I, s. 47; Pınar Kaya Tan, “Irak Selçuklu Devleti'nde Yeni Bir Devri Başlatan Muharebe: Dînever (8 Receb 526/25 Mayıs 1132)”, *3. Uluslararası İnsan Çalışmaları Kongresi (13-15 Kasım 2020, Ankara) Bildiriler*, Ankara, 2020, s. 316.

20 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 532.

21 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 532; İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, II, s. 364; Melik Dâvud, Melik Mes'ûd, Melik Selçukşah ve I. Tuğrul b. Muhammed Tapar'ın halifeden kendi adlarına hutbe okutulması

Nihayetinde müttefik arayışına giren Melik Mes'ûd, Musul'da bulunan Atabeg İmâdeddin Zengî'den halifeye karşı muharebe etmek için destek ve para yardımı talep etti. Melik Mes'ûd, Atabeg Zengî'nin ayrıca Dübeyş b. Sadaka'yı halifeye götürmesini böylelikle Abbâsî Hilâfeti'nden çeşitli imtiyazlar elde etmesini de istedi. Atabeg İmâdeddin Zengî, Melik Mes'ûd'un bu istekleri karşısında ona: "50.000 dinar ile dilediğiniz kadar köle, câriye ve at verebilirim. Fakat Dübeyş'i veremem. Çünkü Sultan Sencer bir emir göndererek onun kimseye teslim edilmesini istedi. Ben de sultanın emrine karşı gelemem!" yanıtını verdi.²² Nitekim zikredildiği üzere Sultan Mahmûd'un vefatından önce Dübeyş b. Sadaka, Tâcû'l-Mülûk Böri tarafından Atabeg Zengî'ye teslim edilmişti. Sultanın vefatı ve Irak Selçuklu Meliklerinin taht mücadelelerine girdiği süreçte Dübeyş'in, bilhassa Sultan Sencer'in emriyle Atabeg Zengî'nin himâyesinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Atabeg Zengî'nin Dübeyş b. Sadaka'ya oldukça cömert ve konuk-sever davranmasının sebebi de yine büyük sultandan çekinmesi ve emirlerine itaatsizlik etmek istemeyişi olmalıdır.

Melik Mes'ûd, Atabeg İmâdeddin Zengî'den askerî destek alarak Bağdat üzerine harekete geçti. Abbâsî Halifesi ise Bağdat'ta bulunan Melik Selçukşah ile kuvvetlerini birleştirmişti. Yaşanan bu gelişmelere kayıtsız kalamayan Sultan Sencer yeniden Horasan'dan harekete geçerek Rey'e geldi. Sultan Sencer'in bölgeye gelişi ise Melik Mes'ûd'un Halife Müsterşid-Billâh ile ittifak etmesine yol açtı. Yaşananlar neticesinde Irak Selçuklu Devleti'ni Melik Mes'ûd idare edecek, Melik Selçukşah da onun veliahtı olacaktı, halife de Selçuklu Meliklerine destek verecekti.²³ Bununla beraber Halife Müsterşid-Billâh'ın yaşanan bu kargaşadan istifade etmek adına bir hamle daha yaptığı görülmektedir. Savaş hazırlıklarına girişen halife, 3 Receb 526 (20 Mayıs 1132) tarihinde büyük sultan adına okunan hutbelere son vermiş ve söz verdiği halde Melik Mes'ûd adına da hutbe okutmaktan vazgeçmişti.²⁴ Halife, hem Büyük Selçuklular hem de Irak Selçuklularına meydan okurcasına siyasî bir hamlede bulunmayı tercih etmiş; Abbâsîlerin Selçukluların hâkimiyetiyle kaybettikleri dünyevî gücü yeniden elde etme adına harekete geçmiş görünmektedir.

istemeleri üzerine Halife el-Müsterşid'in Sultan Sencer'e "Biz senden başkasını istemiyoruz; sen de bir başkasının hüküm sürmesine müsaade etme!" şeklinde haber gönderdiğini zikreder.

22 İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, II, s. 364.

23 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 270; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 533; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürub*, I, s. 49; Hasaneyn, *Îrân ve'l-İrâk fî'l-'asri's-Selcûkî*, s. 128; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s. 185-186.

24 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 270; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 533; Hasaneyn, *Îrân ve'l-İrâk fî'l-'asri's-Selcûkî*, s. 129; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s. 190.

Melik Mes'ûd ve Melik Selçukşah'ın kuvvetleri Sultan Sencer'e doğru ilerlemeye başlamışlardı. Bağdat'tan çıkan Halife Müsterşid ise temkinli hareket ediyor ve müttelikleri geriden takip ediyordu.²⁵ Irak Selçukluları, Büyük Selçuklular ve Abbâsî Hilâfeti üçgeninde bu hadiseler yaşanırken İmâdeddin Zengî ve yanında bulunan Dübeys b. Sadaka'ya Sultan Sencer'in haber göndererek "*kendisine karşı cephe alan mütteliklere karşı derhal harekete geçmelerini emrettiği*" bilgisi bulunmaktadır. Sultan Sencer misilleme yaparak İmâdeddin Zengî'yi Bağdat şahneliğine atamış, Dübeys b. Sadaka'ya da Hille'yi iktâ etmişti.²⁶ Sultan Sencer halifenin hoşnut olmayacağı bir şekilde Dübeys b. Sadaka'ya Irak'ta vazifelen-dirmişti. Sultan Sencer'den böyle bir emir alan Zengî ve Dübeys, Bağdat üzerine harekete geçmişlerdi. Bu durum üzerine Abbâsî Halifesi, Sultan Sencer ile mücadeleye etmek ve mütteliklerine yetişmek yerine; Bağdat'a dönerek kenti müdafaa etmeyi ve gerekli önlemleri almayı tercih etti.²⁷

Diğer yandan ise Sultan Sencer yeğenlerine karşı harekete geçmiş ve taraflar el-Cibâl bölgesinde bulunan Dînever'de karşı karşıya gelmişlerdi. 8 Recep 526 (25 Mayıs 1132) yaşanan mücadelede Sultan Sencer galip gelmeyi başarmış; Melik Mes'ûd kaçsa da amcası tarafından affedilmiş ve Gence Meliki olarak görevlendirilmişti. Ayrıca muharebenin en mühim neticesi ise Irak Selçuklu tahtına Sultan Sencer'in emriyle yanında bulunan yeğeni I. Tuğrul getirilmesi olmuştu.²⁸

Musul'dan Bağdat üzerine harekete geçen İmâdeddin Zengî ve Dübeys b. Sadaka ise beraberinde 7000 atlı olduğu halde Bağdat yakınlarına ulaşmışlardı. Bu esnada Halife Müsterşid'de 2000 atlısıyla karargâhını kurmuş;²⁹ şehrin Batı yakasına geçmiş, Abbâsiye Mahallesi'nde konaklıyordu. İki tarafın kuvvetleri ise 27 Receb 526 (13 Haziran 1132) tarihinde Hısnülberâmike'de³⁰ karşı karşıya

25 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 270; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 533; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, s. 240.

26 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 533; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s. 191; Öztürk, *Irak Selçuklu Atabegleri*, s. 32.

27 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 271; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 533, 535; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, s. 240; İbnü'l-İbrî, (*a.g.e.*, II, s. 365) mütteliklerinin halifeye haber göndererek bizzat kendisinin Sultan Sencer ile harp etmesinin zorunlu olduğunu bildirdiklerini belirtir. Ayrıca halifenin bu amaçla hazırlıklarını tamamlamaya çalışırken Zengî ve göçebe Dübeys'in anlaşarak beraberce Bağdat'a hareket ettiğini haber alınca süratle kente geri döndüğünü de ilave eder.

28 Dînever muharebesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Pınar Kaya Tan, "Dînever (8 Receb 526/25 Mayıs 1132)", 3. *Uluslararası İnsan Çalışmaları Kongresi (13-15 Kasım 2020, Ankara) Bildiriler*, s. 314-323.

29 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 271.

30 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 535; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 69. Azîmî (*Târîhu'l Azîmî*, nşr.

geldiler. Atabeg İmâdeddin Zengî atak davranarak rivayete göre halifenin ordusunun sağ³¹, başka bir rivayete göre ise sol³² kanadına saldırmıştı. Atabegin hücum ettiği noktada halifenin kumandanlarından Cemâleddin İkbâl bulunuyordu. İmâdeddin Zengî'nin askerleri muvaffak olamayıp geri çekilince bu defa bizzat Abbâsî Halifesi saldırıya geçti. Dübeyş b. Sadaka ise daha fazla tutunamayarak geri çekilmek zorunda kaldı. Atabeg Zengî de direnmeye çalıştıysa da kuvvetlerinin giderek kendisinden uzaklaştığını görünce o da Dübeyş gibi geri çekildi. Çok sayıda askerin öldüğü savaş sonrası Atabeg Zengî Tikrit'e, Dübeyş b. Sadaka ise Fırat kıyılarına doğru gitti.³³

İbnü'l-İbrî (ö. 685/1286), İmâdeddin Zengî'nin halifeye elçi göndererek af dilediğini, Bağdat'a girmek ve Sultan Sencer'in yörelerinde vali olmak için izin istediğini kaydetmiştir. Ancak halife: “*Bizim Sultan Sencer üzerinde hâkimiyetimiz yoktur, Zengî bizimle sulh yapmak istiyorsa Dübeyş'i bize teslim etsin ve Musul'da sulh içinde kalsın. Dübeyş'i bize teslim etmezse biz de ona karşı hareket edeceğiz!*” yanıtını vermişti.³⁴ Abbâsî Halifesi'nin gücünün ve kendisine olan güvenin Atabeg Zengî ve Dübeyş b. Sadaka üzerine gerçekleştirdiği bu başarılı askerî harekât sonrasında daha da arttığı görülmektedir. Öteden beri Bağdat civarında yapmış olduğu faaliyetlerden rahatsızlık duyduğu Hille hâkimini elinden kaçırmış olan halife bu defa da iki müttefikin arasını bozmak suretiyle Dübeyş b. Sadaka'yı ele geçirmeyi düşünmüş görünmektedir.

Diğer taraftan Dübeyş b. Sadaka sığınmak ve asker toplamak üzere Mezyedilerin merkezi Hille'ye dönmüştü. O sırada Hille, Halife Müsterşid-Billâh'ın görevlendirdiği komutanlarından Cemâleddin İkbâl'in elindeydi. Dübeyş b. Sadaka'nın yöreye gelişiyle Bağdat'tan askerî yardım istendi ve Dübeyş ile İkbâl karşı karşıya geldi. Dübeyş b. Sadaka bu mücadelesinde de yenilgiye uğrayıp

Ali Sevim, *Azîmî Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1043/44)*, Ankara, 2006, s. 69) ve İbn Vâsıl (*Müferricü'l-kürub*, I, s. 50) muharebenin Bağdat yakınlarındaki Akarakûf'ta gerçekleştiğini rivayet eder.

31 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 535; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürub*, I, s. 50; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, s. 240; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 69.

32 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 271.

33 Azîmî, (*Târîhu'l Azîmî*, s. 69) bu noktada diğer kaynaklardan farklı olarak Dübeyş b. Sadaka'nın Mardin'e gittiği mâlûmatını vermektedir. Krş. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 271; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 535; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, s. 240; İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, II, s. 365.

34 İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, II, s. 365; Nuran Ünal, “Abbasi Halifesi el-Müsterşid-Billâh ve Dönemi (512/1118-529/1135)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, s. 109.

bir ormanlığa kaçmak zorunda kaldı. Hatta rivayete göre oldukça zor duruma düşen Dübey, üç gün boyunca ağzına yiyecek lokma bile koyamadı. Gizlendiği yerden adamları sayesinde bir fırsatını bulup kurtulunca yeniden asker topla-
yıp Vâsıt'a³⁵ gitti ve 527 (1132-1133) yılına kadar orada kaldı.³⁶ Burada kaldığı süre boyunca Dübey b. Sadaka Vâsıt askerlerinden, Bahtiyâr Vaşşâk ve İbn Ebü'l-Hayr'den destek aldı. Ancak çok geçmeden Barankuş (Yarınkuş) Bâzdâr ile Cemâleddin İkbâl askerî birlikle Dübey üzerine gönderildi. Karada ve denizde gerçekleşen savaşlar neticesinde Dübey b. Sadaka ve Vâsıtlılar yenilgiye uğradı. Hatta bu mücadelelerde Dübey'e destek veren Bahtiyâr Vaşşâk ile diğer bazı emîrler de Bağdat'tan gönderilen kuvvetlere esir düşmüşler; Dübey ise kaçmayı başarmıştı.³⁷

Bu süreçte Irak Selçuklu tahtına sahip olmak isteyen Melik Mes'ûd da faaliyetlerine devam ediyor; kardeşi Sultan I. Tuğrul ile mücadele ediyordu. Irak Selçuklu emîrleri kimi zaman saf değiştirerek hadiseleri körüklüyor; Abbâsî Halifesi de yaşanan bu karışıklıklardan yararlanmak için Melik Mes'ûd'a destek veriyordu.³⁸ Hatta Halife Müsterşid-Billâh, Bağdat'a gelen Melik Mes'ûd adına hutbe okutarak onun sultanlığını dahi onaylamıştı.³⁹ Adamları ya dağılan ya da esir düşmüş olan Dübey b. Sadaka bu defa çareyi Melik Mes'ûd'a sığınmakta görmüştü.⁴⁰ Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh yaptıklarından dolayı Atabeg Zengî'yi cezalandırmak üzere Musul'a bir sefer düzenlemişse de Melik Mes'ûd'un Bağdat'a yaklaştığı haberini alınca kuşatmayı bırakıp geri dönmek zorunda kaldı.⁴¹ Halifenin muhasarayı sonlandırarak geri dönüşünde Dübey b. Sadaka'nın Melik Mes'ûd ile anlaşmasının da etkisi olduğu rivayet edilmiştir.⁴² Melik

35 Irak'ın güneyindeki tarihî şehir için bkz. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 222; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, s. 382-383; Mehmet Mahfuz Söylemez, "Vâsıt", *DİA*, XLII, s. 541-544.

36 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 536.

37 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 276; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 536.

38 Faruk Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, XXIX, s. 349-350; a. mlf., "Tuğrul I", *DİA*, XLI, s. 341-342.

39 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 275; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 540; İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, II, s. 365; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 379; Osman G. Özgüdenli, "Müsterşid-Billâh", *DİA*, XXXII, s. 146-147.

40 İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 380; Nadir Karakuş, "Hille'de Bir Bedevî Emîri: Dübey b. Sadaka", *Marife*, c. 18, sayı 2, 2018, s. 382; Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, XXIX, s. 350.

41 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 18; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, s. 248; İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, II, s. 365; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürub*, I, s. 52; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s. 216-217.

42 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, s. 248; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 380; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s. 217-218.

Mes'ûd ve halife ile öteden beri gergin münasebetleri olan Dübeyş b. Sadaka'nın ittifak içerisine girmesi Müsterşid-Billâh'ın İmâdeddin Zengî ile ilişkilerini yeniden gözden geçirmesine ve Bağdat'ı daha fazla boş bırakmamasına sebebiyet vermişti. Görüldüğü üzere Selçuklu coğrafyasının batısında hareketli zamanlar yaşanıyor o sırada hangi emîr veyahut devlet yetkilisi daha güçlü konumda ise eski kırgınlıklar unutuluyor ve politik davranılarak menfaatler gereği uzlaşmalar yaşanabiliyordu.

Öteden beri Sultan Sencer'in himâyesi altında olan Dübeyş b. Sadaka bu dönemde Irak'ta tutunabilmek için Sultan I. Tuğrul'dan daha güçlü gördüğü Melik Mes'ûd ile iyi münasebetler tesis etmeye çalışmıştı. Sultan Sencer'in Dübeyş b. Sadaka hakkındaki görüşlerinin daha iyi anlaşılması açısından Musul kuşatmasının olduğu vakitlerde Halife Müsterşid-Billâh'ın vezirine 527 yılı Ramazan'ında (Temmuz/Ağustos 1133) yazdığı bir mektubundaki ifadeleri önem taşımaktadır. Sultan Sencer *Melikü'l-Arab* şeklinde bahsettiği Dübeyş'i defalarca kez himâye edip ihsan ve lütfunu ona gösterdiğini zikretmiştir. Abbâsî Hilâfeti'ne rağmen Dübeyş'e teveccüh göstermesinin sebebini de açıklamıştır. Buna göre; Sencer küçüklüğünde Hille'de bulunmuş ve burada kaldığı süre boyunca Dübeyş b. Sadaka'nın babası Mezyedî Emîri Seyfüddevle kendisine son derece önemli hizmetlerde bulunmuştur. Seyfüddevle Sadaka bu esnada küçük oğlunu Sencer'in huzuruna getirerek ona emanet etmişti. Hatta Seyfüddevle b. Sadaka, Sencer'in oğlunu gerektiğinde himâye etmesi ve iyiliklerde bulunması için sultandan bir *sevğendnâme* (yemin belgesi) dahi almıştı. Mektubun devamında Dübeyş b. Sadaka, Horasan'a iltica ettiğinde önce ona şefaathetmiş olan Sultan Sencer'in gittikçe artan şikayetler üzerine Dübeyş'i hapsedmek zorunda kaldığı ve bu durumu halifenin de bildiği zikredilmiştir. Sultan Sencer şefaathetlerin ısrarıyla Dübeyş'i nihayetinde serbest bıraktığını bununla birlikte (halifenin de hatırı için) ona herhangi bir vilayet ve askerî birlik vermediğini yazmıştır.⁴³ Çeşitli devlet meselelerine değindiği mektubunda Sultan Sencer, Dübeyş b. Sadaka ile olan ilişkisinden de bahsetmeyi ihmal etmemiş; geçmişte Dübeyş'e hangi sebeplerle yardımda bulunduğunu halifeye izah ederek hilâfet ile Dübeyş meselesi yüzünden yeni sorunlar yaşanmasını ve hakkında ithamlarda bulunulmasını engellemeye çalışmıştır.

Bu sıralarda Dübeyş b. Sadaka'nın Hemedan'da bulunan Sultan I. Tuğrul'un yanında olduğu rivayet edilir. Dübeyş b. Sadaka'nın bölgede yaşanan siyasî hadiseler sebebiyle kimi zaman Mes'ûd kimi zaman Tuğrul'un safında yer aldığı

43 Abbas İkbâl, *Veżâret der 'Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selcûkî*, Tahran, 1338 hş., s. 312-313; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s. 229.

düşünülebilir. 528 (1133-1134) yılında Halife Müsterşid'in Hârizmşâh'a⁴⁴ gönderdiği hil'atlara Dübeys tarafından el konulmuş ve hatta Dübeys, sultana: “*bu hil'atlara senin el koyman ve bunları halife tarafından bize (Tuğrul ve Dübeys) gönderilmiş hil'atlar gibi göstermen isabetli olur*” demiştir. Bu haberi duyunca Melik Mes'ûd'un emrinde bulunan askerler ve kumandanlardan taraf değiştirenler dahi olmuştu.⁴⁵ Nitekim Dübeys b. Sadaka fırsat bulduğu anda menfaati icabı gereken tüm kurnazlıkları yapıyor, böylece taraftarlarının sayısını artırıyordu.

Diğer taraftan Melik Mes'ûd ile kardeşi I. Tuğrul arasındaki çeşitli muharebeler vuku buluyordu. Kazvîn yakınlarındaki mücadelelerinden sonra kendisine katılan kuvvetlerle giderek güçlenen Sultan I. Tuğrul kardeşi Mes'ûd karşısında başarıya ulaşmış; ağır bir mağlûbiyet alan Mes'ûd, halifeden izin isteyerek Bağdat'a sığınmıştı.⁴⁶ Halife Müsterşid-Billâh, oldukça zor şartlarda Bağdat'a gelmiş olan Melik Mes'ûd'a sultanlık mücadelesine destek verircesine yaklaşık 30.000 dinar ile kaftan, taç, elbise gibi hediyeler göndermişti.⁴⁷

Abbâsî Halifesi Bağdat'ta bulunduğu süre boyunca Melik Mes'ûd'a kardeşi I. Tuğrul üzerine yürümesi yönünde baskı oluşturmaya başlamıştı. Ayrıca halife, Melik Mes'ûd'a sığınan bir kısım kumandanlarının kendisine iadesini istiyordu. Mes'ûd bu talebi geri çevirince halife ile arası açılmıştı.⁴⁸ Nitekim siyasî ve askerî yetkileri eline alan halife, İmâdeddin Zengî üzerine oldukça kalabalık kuvvetlerle gitmişti. Bu durum da onun çok sayıda kumandanı destek aldığını göstermekteydi. Halife hem bu askerî desteğini herhangi başka bir güce kaptırmayı istemiyor; hem de saf değiştiren kumandanların kendisine zarar vermesinden çekiniyordu. Melik Mes'ûd'u Bağdat'tan uzaklaştırmak üzere harekete geçmeye hazırlanırken şartlar birdenbire halifenin lehine değişti. Sultan I. Tuğrul hastalanarak vefat etti ve süratle Hemedan'a giden Mes'ûd, 529 yılı Muharrem ayında (Kasım 1134) Irak Selçuklu hükümdarı olarak tahta oturdu.⁴⁹

44 İslâmiyet'in Hârizm coğrafyasına yayılması ile bölgeyi idare edenlere ve Hârizm'e egemen olan hükümdarlara Hârizmşâh unvanı verilmiştir. Mezkûr dönemde ise Hârizmşâhların başında Atsız b. Muhammed (521-551/1128-1156) bulunmaktaydı.

45 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 284; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s. 241.

46 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 284; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 23; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 383.

47 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 284.

48 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 28. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s. 239, 243-245) Halife ve Melik Mes'ûd'un arasının açılmasının sebebinin Selçuklu kumandanlarını paylaşamamak olduğunu vurgulamıştır.

49 İbnü'l-Cevzî (*el-Muntazam*, XVII, s. 291) Sultan Tuğrul'un 3 Muharrem 529 (24 Ekim 1134) tarihinde öldüğünü kaydeder. Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 28; Sibt İbnü'l-Cevzî,

Mes'ûd'un tahta oturmasının ardından ona muhalif olan bazı emîrler yeni sultanın tarafına geçmişlerse de Barankuş Bâzdâr, Kızıl Âhur, Sungur b. Humâr-tekîn, Abdurrahman b. Togayürek⁵⁰ gibi bir kısım emîrler Sultan Mes'ûd'dan korktular ve yanlarına çok sayıda asker alarak Hemedan'dan ayrıldılar. Bu emîr ve kumandanlar halifeye temasa geçerek onun hizmetine girmeyi uygun gördüler.⁵¹ Dübeyş b. Sadaka da sonradan bu emîrlerin arasına katılmıştı. Hatta halifeye emîrlerin bu teşebbüsünün bir komplo olduğu çünkü Dübeyş b. Sadaka'nın da onların yanında bulunduğu bilgisi ulaşmıştı.⁵² Mezkûr emîrler bu sırada Hûzistân'da bulunan Selçuklu emîrlerinden Porsuk b. Porsuk ile ittifak ve iş birliği yapmışlardı. Kudretli bir emîrin kuvvetleri arasına katılmasından memnuniyet duyan Müsterşid-Billâh, her ne kadar Dübeyş b. Sadaka yüzünden rahatsızlık duymuşsa da emîrlerin yanına gelmesini kabul etti. Diğer taraftan halifenin teveccühünü kazanmak isteyen Selçuklu emîrleri bu yolda kendilerine engel teşkil ettiği için Dübeyş b. Sadaka'yı tevkif ederek halifeye teslim etmeye karar verdiler. Onların bu planlardan haberdâr olan Dübeyş b. Sadaka ise çareyi Sultan Mes'ûd'un yanına kaçmakta buldu.⁵³ 529 yılı Safer ayında (Kasım-Aralık 1134) Dübeyş b. Sadaka'nın Abbâsî Halifesi'ne elçisini göndererek hatalarını kabul ettiği mâlûmâtı da bulunmaktadır. Halifenin verdiği yanıt yer almasa da Dübeyş'in Sultan Mes'ûd'un yanına gittiği zikredilmiştir.⁵⁴ Dübeyş b. Sadaka'nın tüm girişimlerine rağmen Abbâsî Halifesi tarafından affedilmediği görülmektedir.

Diğer devlet meseleleriyle de ilgilenen halife kendisine emîrlerin de katılmasıyla Bağdat'ta kaldığı süre boyunca ilişkileri iyice gerginleşen Sultan Mes'ûd üzerine harekâta karar vermişti. Dübeyş b. Sadaka'nın Sultan Mes'ûd'un yanına gittikten sonra halifenin ve muhalif emîrlerin tertibini anlattığı ve bu şekilde sultanın güvenini kazanmaya başladığı âşikardır. Aynı yıl içerisinde cereyan eden hadiselerde tam tarihleri tespit etmek mümkün görünmemekle birlikte halifenin öncü kuvvetleri ile Sultan Mes'ûd'un göndermiş olduğu öncü birlikler arasında çarpışmalar yaşandı (Reb'ülâhîr 529/Ocak-Şubat 1135). Hatta Sultan Mes'ûd'un öncü kuvvetleri arasında bizzat Dübeyş b. Sadaka da bulunuyordu.

Mir'âtü'z-zamân, XX, s. 264; İbn Kesîr, *a. g. e.*, XII, s. 384, 387; Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, XXIX, s. 350.

50 Sultan Mes'ûd'un oğlunun da atabegi olan emîr hakkında bkz. Öztürk, *Irak Selçuklu Atabegleri*, s. 87-91.

51 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 291; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 32; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, s. 264; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 384.

52 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 32.

53 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 32; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s. 255.

54 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 292; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, s. 265.

Sultan Mes'ûd'da asıl savaş hazırlıkları için ordusunun ikmaliyle uğraşıyordu.⁵⁵ Halife, Bağdat'a giden yolların güvenliğini sağlamak için 2.500 kişilik silahlı askerini Hulvân yakınlarındaki Merc denen yöreye kadar göndererek onlardan işleri yoluna koyup kendisi gelene kadar bölgeyi korumalarını istedi. Dübeys b. Sadaka halifenin öncü birliklerinin yola çıktığını Sultan Mes'ûd'a bildirince sultan ona halifenin öncü kuvvetleri ile mücadele etmek üzere 5.000 kişilik bir kuvvet gönderdi. Yaşanan çarpışmalarda halifenin öncü kuvvetleri kendilerine aniden saldıran Sultan Mes'ûd'un gönderdiği askerler tarafından hezimete uğratıldı. Mallarını kaybederek ellerinde hiçbir şey kalmayan askerler Bağdat'a dönmek zorunda kaldılar.⁵⁶ Hadiselerin bu noktada karışık hal olmasına ilişkin Mehmet Altay Köymen, Sultan Mes'ûd'dan ayrılıp mezkûr sultanın takibine mâruz kalan ve Bağdat'a sığınan Selçuklu kumandanlarından başka, Sultan Mes'ûd'un öncü kuvvetleri ile halifenin çıkardığı öncü kuvvetleri arasında birkaç çarpışmanın olduğu ve bu mücadelelerin hepsini de Mes'ûd'un kazandığını zikretmiştir.⁵⁷

Bağdat'ta Sultan Mes'ûd adına okunan hutbelere son veren halife, Sultan Sencer ve Melik Dâvud adına hutbe okutmaya başlamış; harp hazırlıklarını giderek yoğunlaştırmıştı. Nihayet 8 Şaban 529 (24 Mayıs 1135) tarihinde yola çıkan Abbâsî Halifesi, 10 Ramazan 529'da (24 Haziran 1135) Sultan Mes'ûd ile karşı karşıya geldi ve Irak Selçuklu hükümdarı galip gelerek Abbâsî Halifesini esir aldı.⁵⁸

Halife yaklaşık bir ay kadar Sultan Mes'ûd'un yanında kaldıktan sonra Melik Dâvud'un isyana kalkıştığını haber alan hükümdar halifeyi de yanına alarak yola çıktı. Merâğa⁵⁹ yakınlarına karargâhını tesis etti. Sultan Mes'ûd, büyük sultana mektup yollayarak halife hakkında neler yapması gerektiğini sormuş; 529 yılı Zilkade başlarında (Ağustos 1135) Sultan Sencer'den gelen yanıtta halifeye iyi muamele edilmesi onun izzet ve ikram içerisinde makamına kavuşturularak Bağdat'a gönderilmesi ve bu kötülüklerin müsebbibi olan Dübeys b. Sadaka hakkındaki nihai kararın da halife tarafından verilmesi istenmiş; hatta Dübeys'in

55 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 293. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, s. 265.

56 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 293; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 33; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 385; Krş. Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya, 2001, s. 145.

57 Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s. 258-259.

58 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 291, 294-295; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 32-34; İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, II, s. 365; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, s. 266; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürub*, I, s. 59-60; Özgüdenli, "Müsterşid-Billâh", *DİA*, XXXII, s. 146-147.

59 İran'ın kuzeybatısında Urmiye Gölü'nün yakınlarındaki tarihî kent için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, s. 93-94; Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 218-219; Osman G. Özgüdenli, "Merâğa", *DİA*, XXIX, s. 162-163.

de elleri bağlı şekilde halifeye teslimi emredilmişti.⁶⁰ Sultan Sencer, Dübeyş b. Sadaka'yı öldürme ya da affetme kararını tamamen halifeye bırakıyordu. Sultan Sencer'in emirleri doğrultusunda hareket eden Sultan Mes'ûd, o sırada yaklaşık 40 adamın arasında bulunan Dübeyş b. Sadaka'yı elleri kolları bağlı vaziyette, sağında ve solunda iki emîr bulunduğu halde halifenin huzuruna getirdi. Adamlardan biri keskin bir kılıcı tutarken, Dübeyş'in de yanında kefeni bulunuyordu. Bu şekilde halifenin önüne atılan Dübeyş yerde yatmaktayken halifeye "*Affet ey müminlerin emiri, ben hata yaptım, güçlüler affeder!*" diye feryat ediyordu. Halife merhamet göstererek Dübeyş'in bağlarının çözülmesini emretti ve onun elini öpmesine izin verdi. Böylece Dübeyş'in canı bağışlandı.⁶¹

Müsterşid-Billâh öteden beri düşmanlık beslediği Arap Emîri'ni öldürmek yerine eline imkân geçmişken bağışlamasının altında şüphesiz çeşitli sebepler bulunmaktaydı. Rivayete göre Sultan Mes'ûd, halifeden özellikle Dübeyş'i affetmesini rica etmişti.⁶² İbnü'l-İbrî, Sultan Mes'ûd'un Dübeyş'i halifeye teslim ederken "*Her şeyi bu adam yaptı, onu size teslim ediyorum. Yaptığının cezasını bulması için emir verin!*" dediğini ve halifenin "*Sultan Mes'ûd'un bunu aslında kalben istemediğini anladığı için Dübeyş'i affettiğini*" rivayet eder.⁶³ Nitekim Dübeyş'in kayıtsız ve şartsız halifeye teslim edilmediği; Sultan Mes'ûd'un onun affedilmesi için halife nezdinde şefaatte bulunduğu yani nüfuzunu Dübeyş lehine önceden kullandığı anlaşılmaktadır.⁶⁴

Bütün işler yoluna girip Abbâsî Halifesi Bağdat'a gitmek üzere hazırlık yaptığı sırada Sultan Sencer'den bir elçilik heyeti gelmiş ve heyetin içine sızan bir grup bâtinî tarafından Halife Müsterşid-Billâh öldürülmüştü (17 Zilkade 529/29 Ağustos 1135). Halifenin katlinin ardından ise yerine oğlu Râşid-Billâh geçti.⁶⁵

b) Dübeyş b. Sadaka'nın Öldürülmesi

Sultan Mes'ûd, maiyetinde bulunan halifenin katliyle muhakkak ki sıkıntılı günler yaşamıştı. Bu noktada sahneye yine Dübeyş b. Sadaka çıkmaktadır. Şöyle ki Dübeyş'in halifenin katledilmesi için Sultan Mes'ûd'u teşvik ettiğine dair

60 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 296-297; İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, II, s. 368; Hindûşah es-Sâhibî, *Tecâribü ş-selef der Tevârih-i Hulefâ' ve Vüzerâ-yı İşân*, nşr. Abbas İkbâl, Tahran, 1357, s. 295.

61 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 298; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 385-386.

62 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 298.

63 İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, II, s. 368.

64 Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s. 279.

65 Halifenin katli hakkında bkz. Osman G. Özgüdenli, "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *Tarih Dergisi*, sayı 39, 2004, s. 1-35.

düşünceler bulunmaktaydı.⁶⁶ Ancak hadisenin üzerinden çok geçmeden yaklaşık bir ay kadar sonra bu defa da Dübeyş b. Sadaka, 14 Zilhicce 529 (25 Eylül 1135) tarihinde Azerbaycan'ın Hoy şehrinde Sultan Mes'ûd'un bir gulâmı vasıtasıyla öldürülmüştür. Sultan bir Ermeni gulâmına Dübeyş'i öldürmesini emretmiş o da elleriyle yere bir şeyler çizmeye çalıştığı sırada (düşünürken) Dübeyş'e arkasından yaklaşmış ve boynunu vurmuştu.⁶⁷

Kaynaklarda daha ziyade Abbâsî Halifesinin katlinin yankıları sürerken Sultan Mes'ûd'un hadiseleri yatıştırmak, Selçuklu hânedanı aleyhine yapılan propagandaları ve Selçuklulara gelebilecek zararları engellemek amacıyla Dübeyş b. Sadaka'nın katledilmesini emrettiğine dair mâlûmat bulunmaktadır. Azîmî (ö. 556/1160-1161[?]), halifenin katlinin ardından sultanın askerlerinin giderek huzursuz ve tedirgin olmaları üzerine gelişebilecek herhangi bir menfi durumu önlemek için Sultan Mes'ûd'un huzurunda Dübeyş b. Sadaka'nın öldürülmesine gerek duyulduğunu belirtmiştir.⁶⁸ Bündârî (ö. 643/1245), Sultan Mes'ûd'un halifenin Merâğa'da katledilmesinden sonra adının lekelenişini, namının zarar gördüğünü kendisinden bu töhmeti kaldıracak ve kalplerde kendisine karşı yerleşmiş nefreti yok edecek bir çözüm düşündüğünü, bu noktada da en münasip kararın Dübeyş b. Sadaka'nın öldürülmesi olduğunu rivayet etmiştir. Sultan: “*Eğer Dübeyş'i öldürecek olursam ahali halifeyi Dübeyş öldürmüş bundan dolayı sultan ona merhamet etmemiş diyecektir!*” şeklinde düşünmüş ve sultanın emriyle Bahtiyar adlı gulâmı gizlice arkasından saldırarak Dübeyş'in kılıçla kafasını bedeninden ayırmıştı.⁶⁹ Dübeyş'in öldürülmesi hususunda kendisine ulaşan muhtelif rivayetleri nakleden İbnü'l-Adîm (ö. 660/1262), Sultan Mes'ûd'un Dübeyş b. Sadaka'yı, “*Yalan söyleyip inkâr ettiği şeyler, kendi şahsıyla ilgili olup kızdığı bazı meseleler ve halifenin katlinin ardından orduda baş gösteren huzursuzlukları önlemek gayesiyle*” öldürttüğünü belirtir.⁷⁰ İbn Hallikân (ö. 681/1282), “*Dübeyş'in katlinden sonra Sultan Mes'ûd'un halkı halifenin katlinden Dübeyş'in sorumlu olduğuna inandırmaya çalıştığını ve bu sebeple intikam aldığını*” zikreder.⁷¹

66 İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, Türkçe trc. Ahmet Savran, Erzurum, 1992, s. 53.

67 İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s. 52; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 303; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 37; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, s. 265; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 74; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 387; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s. 284.

68 Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 72.

69 Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'usra*, Türkçe trc. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943, s. 164-165.

70 İbnü'l-Adîm, *Buğyetü'l-taleb*, s. 155.

71 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, s. 265.

Dübeys b. Sadaka'nın İmâdeddin Zengî ile mektuplaştığı ve Zengî'nin sultanın yanına gitmesini engellediği için öldürüldüğü de rivayetler arasındadır.⁷² Buna göre Dübeys b. Sadaka Suriye taraflarında esir düştüğünde İmâdeddin Zengî tarafından yüklü meblağlar ödemek suretiyle kurtarılmıştı. Dübeys, İmâdeddin Zengî'yi öldürmek üzere yanına çağıran Sultan Mes'ûd'un bu niyetini öğrendiği zaman derhal Atabeg Zengî'ye bir mektup yazmış ve “*sultanın yanına gitmemesi*” hususunda onu uyarılmıştı. Uyarıları dikkate alan Atabeg Zengî de sultanın yanına gitmekten vazgeçmişti. Hatta Dübeys b. Sadaka'nın katli hususunda Atabeg Zengî torunlarından birine “*Biz onu (Dübeys'i) kurtuluş akçesi (fidye) verip kurtardık, fakat o bizim için canını feda etti!*” demişti.⁷³ Bu hususla alâkalı bir başka rivayete göre ise Dübeys, Atabeg Zengî'nin yanına gitmek istiyordu. Sultan Mes'ûd'a ihanet ederek Atabeg Zengî'ye bir mektup göndermiş, Sultan Mes'ûd'un huzurundan ayrılarak Zengî'nin yanına gelmeyi istediğini, çok sayıda asker toplayacağını böylece Sultan Mes'ûd'a karşı birlikte hareket edebileceklerini yazmıştı. Mektup Sultan Mes'ûd'un eline geçince hükümdar kalabalık eşrafiyla bir yemekte toplandığı ve insanların yavaş yavaş huzurundan ayrıldığı sırada gizli bir meseleyi konuşacağı söyleyerek Dübeys'in gitmesini engellemiş; diğerleri gidip yalnız kaldıklarında ise içerideki bir odaya gitmişti. Sultan Mes'ûd burada mektubu, kılıç taşıyan bir Ermeni gulâmına vererek: “*Bu mektubu Dübeys'e ver, mektubu okumaya başlayınca arkasından kellesini vur ve kafasını kes!*” şeklinde emir vermişti. Gulâm içeri girdiğinde düşünceli halde yere bir şeyler çizmeye çalışan Dübeys'e mektubu uzatmış ve o mektubu okurken ensesinden vurarak kellesini gövdesinden ayırmıştı.⁷⁴

Bir diğer rivayete göre ise halife ile yaşanan muharebede Halife Müsterşid'in dîvan ehlinde bazı kimselerle birlikte esirler arasında bulunan Vezir ve Nakîbü'n-Nukabâ Ali b. Tırâd ez-Zeynebî⁷⁵ Sultan Mes'ûd'a uygun bir zamanında

72 İbnü'l-Cevzî, (*el-Muntazam*, XVII, s. 303) Dübeys'in Zengî'ye Sultan Mes'ûd'a karşı kendisini korumasını ve sultanın yanına gelmemesini ilettğini zikreder. İbn Kesîr (*a.g.e.*, XII, s. 387) de Dübeys'in Zengî ile mektuplaştığını ve Musul hâkiminin sultanın yanına gitmesine mâni olduğunu belirtmiştir.

73 İbnü'l-Adîm, *Buğyetü'l-taleb*, s. 153.

74 İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, II, s. 369-370. Krş. İbnü'l-Adîm, (*Buğyetü'l-taleb*, s. 156) mezkûr rivayeti bizzat olaya şahit olan bir hizmetçiden duyduğunu zikreder. İbnü'l-İbrî'den farklı olarak kâtip kıyafetinde sarıklı bir adamın Dübeys'in önüne geçtiğini ve mektupları verdiğini, o sırada bir başka silahlı Türk gulâmın ise arkasından yaklaşarak Dübeys'i öldürdüğünü ifade eder.

75 Nakîbü'n-Nukabâ Ali b. Tırâd ez-Zeynebî hakkında mâlûmat için bkz. Hindüşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, s. 298-301; Abdülkerim Özaydın, “Selçuklular Döneminde Nakîbü'n-Nukabâların Siyâsî, İdârî ve İçtimâî Hayattaki Rollerini: Tırâd b. Muhammed ve Oğlu Ali b. Tırâd el-Kureşî el-Hâşimî el-Abbâsî ez-Zeynebî Örneği”, *TYB Akademi: Osman Turan ve Selçuklular Özel Sayısı*, yıl 4, sayı 12, 2004, s. 101-114.

Dübeys b. Sadaka'nın memlekette faydasız işler, yıkım ve tahribatlar yaptığını bu sebeple binlerce insanın helâk olduğunu ve Dübeys'in artık bir işe yaramayacağını anlatmıştı. Sultan Mes'ûd bu sözleri duyduktan sonra Dübeys'in katlini emretmiştir.⁷⁶

İlginçtir ki, Sultan Mes'ûd kudret sahibi Hille Emîri'ni öldürttüktan kısa süre sonra ise Mezyedîlerden gelebilecek tehlikeleri yatıştırmak için onlarla akrabalık bağı tesis etmiştir. Dübeys b. Sadaka'nın kızı ile evlenmiş hatta bu izdivaç sebebiyle Bağdat'ta yedi gün sokaklar süslenmişti.⁷⁷

Sonuç

Bu çalışmada Dübeys b. Sadaka'nın Irak Selçuklularının son derece çalkantılı ve iç isyanların yoğun şekilde yaşandığı dönemlerinde gerçekleştirdiği siyasî faaliyetler üzerinde durularak Abbâsîler ve Selçuklular arasındaki münasebetlerdeki değişimler, dönüşümler ve Arap Emîri'nin buradaki etkisi tarihî kaynaklardan istifade edilerek ele alınmıştır. Kendi hânedanının nüfuzunu yaymak, Abbâsîlerin ve Selçukluların hükmü altındaki geniş beldelere hâkim olmak isteyen Dübeys b. Sadaka başından beri Abbâsî Hilâfeti'ne muhalefet etmiş, isyankâr bir tavır takınmıştı. Bununla birlikte babasından aldığı savaççılık vasıflarıyla, Hille ve civarında sahip olduğu askerî güçle Abbâsîler ile Selçuklular için her daim tehlike yaratacak potansiyelde olması onu yadsınamaz şekilde devrin önemli tarihî şahsiyetlerinden biri haline getirmişti.

Dübeys b. Sadaka son derece kurnaz ve bulduğu her fırsattan yararlanmayı bilen, zeki bir emîr olmakla birlikte özellikle Abbâsîlerle olan bitmek bilmeyen rekabeti onun Selçuklular tarafından silah gibi kullanılmasına yol açmıştı. Bu sebeple devrin neredeyse tüm Selçuklu Melikleri ve hükümdarları Dübeys'e menfaatleri gereği kucak açmışlar, onun askerî gücünden en iyi şekilde yararlanmayı da bilmişlerdi. Şüphesiz Irak Selçuklularının aslında tamamen kendi kontrolünde olmasını ve bölgeyi her daim denetimi altında tutmayı isteyen Sultan Sencer, Abbâsî Halifesi'ne karşı Atabeg Zengî'ye ve Dübeys b. Sadaka'ya destek vermiş; bu husus ise ona daha rahat hareket etme imkânı sağlamıştı. Irak Selçuklu Melikleri kimi zaman Sultan Sencer'in bölgeye gelme ihtimalini de düşünerek Dübeys b. Sadaka ile iyi ilişkiler kurmayı da tercih etmişlerdi. Ancak Dübeys'in Abbâsî Hilâfeti ile olan husumeti Irak Selçuklularına da yansımış halifelik ile olan ilişkilerin daha kırılğan bir hâl almasına yol açmıştı. Artık seferler tertip eden ve

76 Hindüşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, s. 303.

77 İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn*, s. 52; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 327; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 393-394.

muharebelere girmekten çekinmeyen Abbâsî Halifesi, Bağdat'a seferler düzenleyip, yağma faaliyetleriyle ahaliye zarar vermiş Dübeys b. Sadaka'yı kendisine teslim etmedikleri için Irak Selçukluları ile kimi zaman problemler yaşamıştı. Nihayetinde halifenin katlinden sonra artık eskisi gibi Abbâsîlerle ilişkilerde koz olarak kullanılamayacak olan Dübeys b. Sadaka'nın katliyle Irak Selçuklularının halifelik ile ilişkilerini zedeleyen ve bölgedeki Selçuklu hâkimiyetine karşı güçlük çıkaran bir emîrin de hayatına son verilmiş oldu.

Kaynakça

Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, haz. Erdoğan Merçil, I, İstanbul, 1977.

Azîmî, *Târîhu'l Azîmî, Azîmî Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1043/44)*, nşr. Ali Sevim, Ankara, 2006.

el-Bağdadî, Safiyyüddîn Abdülmü'min, *Merâsîdü'l-İttılâ 'alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, Türkçe trc. H. İbrahim Gök, I, Ankara, 2014.

Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe trc. Kıvameddin Burslan, İstanbul, 1943.

Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2017.

_____, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer, Târîhu Ebi'l-Fidâ*, nşr. Mahmûd Deyyûb, II, Beyrut, 1417/1997.

Emîn, Hüseyin, *Târîhu'l-Irak fî'l-'asri's-Selcûkî*, Bağdat, 1965.

Hasaneyn, A. M., *Îrân ve'l-Îrâk fî'l-'asri's-Selcûkî*, Beyrut, 1982.

Hindûşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef der Tevârih-i Hulefâ' ve Vüzerâ-yı İşân*, nşr. Abbas İkbâl, Tahran, 1357.

el-Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Türkçe trc. Necati Lugal, Ankara, 1943.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. İhsan Abbas, II, Beyrut, 1978.

İbn Havkal, *Sûretü'l-arz, 10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2017.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, el-Bidâye ve'n-Nihâye, Büyük İslâm Tarihi*, Türkçe trc. Mehmet Keskin, XII, İstanbul, 1995.

İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyûb*, nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl, I, Kahire, 1953.

İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*, Selçuklularla ilgili bölümlerin Türkçe trc. Ali Sevim, Ankara, 1982.

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, XVII, Beyrut, 1992.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih, İslâm Tarihi İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, Türkçe trc. Abdülkerim Özeydın, X, İstanbul, 1987.

İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısımı)*, Türkçe trc. Ahmet Savran, Erzurum, 1992.

İbnü'l-İbrî (Barhebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, II, Ankara, 1950.

İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylü Târîhi Dimaşk*, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908.

Karakuş, Nadir, "Hille'de Bir Bedevî Emîri: Dübeys b. Sadaka", *Marife*, c. 18, sayı 2, 2018.

Kaya Tan, Pınar, "İrak Selçuklu, Abbâsî Hilâfeti ve Büyük Selçuklu Üçgeninde Kudretli Hille Emîri: Dübeys b. Sadaka", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sayı 16, Güz 2020.

_____, "İrak Selçuklu Devleti'nde Yeni Bir Devri Başlatan Muharebe: Dînever (8 Receb 526/25 Mayıs 1132)", 3. *Uluslararası İnsan Çalışmaları Kongresi (13-15 Kasım 2020, Ankara) Bildiriler*, Ankara, 2020.

Kayhan, Hüseyin, *İrak Selçukluları*, Konya, 2001.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, V, Ankara, 1991.

Le Strange, Guy, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya), İslâm Fethinden Timur Zamanına Kadar*, Türkçe trc. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, İstanbul, 2015.

Öğün Bezer, Gülay, "Zengî, İmâdüddin", *DİA*, XLIV.

Özeydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara, 1990.

_____, "Selçuklular Döneminde Nakîbü'n-Nukabâların Siyâsî, İdârî ve İçtimâî Hayattaki Rollerini: Tırâd b. Muhammed ve Oğlu Ali b. Tırâd el-Kureşî el-Hâşimî el-Abbâsî ez-Zeynebî Örneği", *TYB Akademi: Osman Turan ve Selçuklular Özel Sayısı*, yıl 4, sayı 12, 2004.

_____, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, XXVII.

_____, "Mezyedîler", *DİA*, XXIX.

Özgüdenli, Osman G., "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *Tarih Dergisi*, sayı 39, 2004.

_____, “Merâga”, *DİA*, XXIX.

_____, “Müsterşid-Billâh”, *DİA*, XXXII.

Öztürk, Murat, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, İstanbul, 2019.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir 'âtü'z-zamân fî târîhi 'l-a'yân*, nşr. İbrahim ez-Zeybek, XX, Dımaşk, 1434/2013.

Söylemez, Mehmet Mahfuz, “Vâsıt”, *DİA*, XLII.

Sümer Faruk, “Mes'ûd b. Muhammed Tapar”, *DİA*, XXIX.

_____, “Tuğrul I”, *DİA*, XLI.

Ünal, Nuran, “Abbasi Halifesi el-Müsterşid-Billâh ve Dönemi (512/1118-529/1135)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, nşr. Dâru Sâdır, II, Beyrut, 1397/1977.

Araştırmacıların Katkı Oranı

Araştırmanın her aşamasından yazar sorumludur.

Çatışma Beyanı

Araştırmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.